

о. Іван МУЗИЧКА (Рим)

УКРАЇНСЬКИЙ СПІВ XVII СТОЛІТТЯ В ЗАСВІДЧЕННІ ЧУЖИНЦЯ*

Існує не всім відомий документ, що цікаво свідчить про нашу музичну культуру й церковний спів у XVII столітті за часів Хмельниччини. Це записки з подорожі сирійського патріярха Макарія 1652 року, які зладив його син Павло, що разом з ним подорожував через українські землі — тоді Козацьку державу — у Москву. То цікавий документ, в якому є безсторонне свідоцтво про високу якість нашого церковного співу в XVII столітті й цілковиту його вищість від тодішнього московського.

Поки приступлю до обговорення цього знаменитого історичного свідчення, хочу познайомити читачів коротко із самим твором та його автором. Патріярх Макарій був спершу митрополитом у місті Алеппо, у Сирії (від 1635 року). У 1647 році він став Антіохійським патріярхом. Патріярший престіл в Антіохії був тоді у великих фінансових клопотах та боргах, і новий патріярх не бачив іншої можливості виправити цей стан, як просити допомоги в багатших сусідів по вірі. Тому вирішив вибратись у 1652 році до московського царя і просити його милостині. Православна Московія, що з кожним днем зростала тоді в потугу і, маючи свого патріярха, виразно підкреслювала свою владу над православним Сходом («Третій Рим»), не дуже радо приймала гостей в особах вищих духовників сходу, головно тодішньої Греції. Однак помимо труднощів, патріярх Макарій одержує потрібні дозволи і їде через Україну в Москву.

Подорож тривала близько п'ятьох літ (від липня 1652 до квітня 1657 р.), а її описував у подробицях, зі щирим наставленням до всього, що по дорозі траплялось, архидиякон Павло, син патріярха. Опис подорожі було зроблено арабською мовою, і лежав він нікому не відомий аж до XIX століття, коли англійський граф Фрідріх Гілфордський найшов і купив цей рукопис із 1765 р., переписав його, а стараннями англійського товариства *Oriental Committee of Translation* він був перекладений англійською мовою¹.

* Передрук за виданням: *Наша дума, наша пісня не вмре, не загине: Ювілейний Альманах Чоловічого Хору ім. М. Лисенка. Ноттінггем, Англія, 1953–1963*. Лондон 1963.

¹ У цьому творі є багато цікавих і важливих для історика тих часів нотаток та спостережень про наш побут, наше політичне й суспільне життя. Користаю з англійського перекладу: *The Travels of Macarius of Antioch written by his attendant Archideacon, Paul of Aleppo, in Arabic, translated by F. C. Belfour*, AM. Oxford — London 1829. Переклад не дуже вдалий. Див. теж: Александр Голосов. *Церковная жизнь на Руси в половине XVII века и изображение ея в записках Павла Алеппскаго*. Житомир 1916.

Архидиякон Павло у своїх записках добре розрізняє Україну від Московщини² і завважує, що тоді існував окремий кордон між двома державами, а в Путивлі була московська погранична контрола. Там по-дорожні з України в Московщину мусили відвідувати російського воеводу, який питав, хто вони, куди й чого у Москву їдуть³.

У Москві патріархові і його оточенню було дуже прикро жити. Вони вже було хотіли кинути свій замір і їхати без милостині. Московити сліdkували за ними та про кожний рух сирійців доносили цареві й російському патріархові⁴. Врешті, по великих трудах і упокореннях, милостиню дістали й повернулись не без пригод до своєї Сирії.

Подорожуючи, патріарх і його син Павло вступали до різних місцевостей, де їх вітали і стрічали люди, духівництво та представники влади⁵. При цій нагоді Павло мав можливість точно бачити життя, звичаї та головне, що їх, очевидно, і цікавило — церковне життя, обряд, релігійність народу, церковний спів. Звідси й вийшло його свідчення про церковний спів у тогочасній Україні.

Перш усього архидиякон Павло виразно вказує на різницю співу, яку він спостеріг у Московщині і в Україні. Цікаво є, і це можна спостерегти при читанні спогаду, що при всяких нагодах більших торжеств чи процесій в Україні він ніколи не залишає згадки про наш церковний спів і при тому висловлює свій подив та захоплення. Коли ж переступає московський кордон у Путивлі, і в Московії стрічають патріарха куди більші паради, там про спів він і не згадує. Різниця, отже, мусіла бути така, що впадала зразу в вічі. Павло стверджує, що церковний спів на півночі (Московія) куди слабший, аніж в Україні⁶, вбачаючи причину цього в тому, що в Україні існувала вже музична культура у співі і його техніці, що спів відбувався із знанням музичних правил. У Московщині співають навмання, без знання і без старання, не помічаючи помилок. Він каже

² Україна у творі в англійськiм перекладі називається *Cossack Country, Lesser Russia, Little Russia*. Московщина називається *Muscovy*: «We departed early the next morning, which was Saturday the tenth of the month Haziran; and came to the bank of the great river Istrus, which is the extreme frontier of Moldavia, and the first of the Cossack Country» (*The Travels*, т. 1, с. 163; пор. також: «Poliblia, the first frontier town of Muscovy» (с. 165).

³ З опису архидиякона видно, що вже тоді існувала дійова залізна куртина (*The Travels*, т. 1, с. 266). Подорожні мали не раз великі труднощі й не обходилося без хабарів. На кордоні сирійці спостерегли багато московського війська (там само, с. 259).

⁴ Сирійці мусили підзорливим московитам доказати, що вони не гірші православні від росіян, тому точно зберігали всі місцеві звичаї, ходили на всі довжелезні богослуження, морили себе постами й ін., щоб тільки дістати бажану милостиню: «...and we maintained appearances before them, in spite of our inward rage and sufferings» (там само, с. 264). Московити теж часто насміхались із сирійців за їхні звичаї: «We poor Syrians knew not the manner of crossing ourselves as they did; and they used to laugh at us for our ignorance and awkwardness» (там само, с. 273).

⁵ Були вони й у гетьмана Хмельницького (там само, с. 163): Гетьман дуже гостинно їх прийняв і давав патріархові все, чого він бажав (там само, с. 196–201).

⁶ А. Голосов. *Церковная жизнь*, с. 161.

так: «У відношенні до церковного співу тих країн, можна спостерегти, що спів козаків виповнює радістю груди й усуває печалі з серця. Із великим замилюванням до релігійного співу та з точним збереженням музичних правил вони співають високими милими тонами із душі так, наче б пісня плила з одних уст. Тоді як спів у московитів є без знання, навмання, і вони тим не турбуються, ні не бачать помилок»⁷.

Це є незвичайною знахідкою для архидиякона Павла. В Україні т. зв. партесний спів (хоровий, многоголосний) не був новиною і сягає свого початку в 1570-их роках. Від нас цей церковний спів пішов потім у Московщину за патріарха Гермогена, і з України (навіть з Галичини) почали рекрутуватися співаки до Москви⁸. Україна мала в XVII столітті вже своїх композиторів: М. Ділецький, Гавалевич, Завадовський, Чернушин, Колядчин, Бишовський, Пікулицький, а М. Ділецький (1630–1690)* написав перший підручник теорії музики. По горезвісній Переяславській угоді гетьмана Хмельницького з Московщиною, українська музична культура із частиною її творців та ентузіястів іде на північ. Ми були довгий час учителями музики й співу для московитів, що принесло, однак, для нас дуже негативні наслідки в пізнішому нашому музичному житті. Описуваний архидияконом Павлом бідний стан московської музики й церковного співу поправляється вже при кінці XVII століття трудом українських умів.

Другою причиною куди кращої якості українського співу на відміну від російського, як бачиться із слів Павла, було те, що в Україні помітна була любов і замилювання до співу, своєрідний ентузіазм до цього мистецтва й науки загалом. Диякон з подивом стверджує, що по містах і селищах діти, і навіть сироти (яких тоді було в Україні через війни багато), вчать читати. Зі слів архидиякона видно, що навіть по малих парафіях відбувалась жвава наука церковного співу й обрядів, від дітей починаючи та закінчуючи старшими і жінками. «Усі присутні в церкві, за винятком небагатьох, — пише Павло, — знають молитви напам'ять, і порядок богослуження, і спів, навіть більша частина жінок і дівчат»⁹.

⁷ *The Travels*, т. 1, с. 324; А. Голосов так подає цей текст в російському перекладі: «Пение казаков радует душу и исцеляет от печалей, ибо их напев приятен, идет от сердца и исполняется как-бы из одних уст; они страстно любят нотное пение, нежные и сладостные мелодии. У этих-же [тобто московитів] пение идет без обучения, как случится, все равно: они этим не стесняются» (А. Голосов. *Церковная жизнь*, с. 161).

⁸ Див.: Борис Кудрик. *Огляд історії української церковної музики*. Львів 1937. У Львові т. зв. партесний спів був уже в 1586 р. Галицькі співаки в Москві: Теодор із Тернополя й Андрій із Бережан. Партесний спів у Московщині не був прихильно прийнятий церковними властями.

* За новішими дослідженнями — 50 pp. XVII ст. — після 1723 р. (ред.)

⁹ *The travels*, т. 1, с. 165: «and were applying themselves to learning and reading singing with vehement affection and sweetest chant».

Помітною різницею в українському та московському співах було те, що в Україні любили високі тони й пісні у високих позиціях. Московити любувались у низьких басових тонах. «Московити думають, що гарний голос — то низький, басовий, що не є приємний для уха», — пише Павло¹⁰. Сирійці мали клопіт, співаючи богослуження в Москві, бо їхня інтонація ніяк не гармонізувала із басовим московським співом¹¹. У нас, в Україні, потім низький басовий дияконський спів найшов свій смак, що і є доказом, як впливи швидко помінялись. Диякон Павло, згадуючи про цю різницю, каже, що москалі «насміхались із козаків за їхній спів і казали їм, що їхній спів походить від поляків і французів»¹².

З певністю Захід мав свій вплив на українську музичну культуру (на Заході тоді у мистецтві панувало барокко). Майже нічого не осталося із тодішньої музичної (головно партесної) спадщини, але поява т. зв. київської нотної системи може бути певним доказом цього. Київ уживає вже тоді західну нотацію з її оригінальними прикметами. З нотним письмом, напевно, прийшов і західний вплив, який проявився у поліфонічному співі. Київські нотні записи на п'яти лінійках (замість т. зв. крюків) — то дуже великий здобуток нашого тодішнього культурного життя, бо він спричинив саме цю популяризацію співу високої якості.

Дуже подобався архидияконіві Павлові спів Апостола в українських церквах. Звертає він теж увагу й на те, що псалми в часі богослуження теж співаються. Гарні мелодії мали в Україні прокимени. Мелодійні зміни в їхньому співі були милі для вуха присутнього в церкві. Помітний мусів бути спів короткої молитви «Господи помилуй». Він гарний, стверджує архидиякон, але незвичайно довгий, бо одне «Господи помилуй» співали біля чверть години¹³. Найбільше враження на сирійців в часі Служби Божої справив спів «Достойно єсть» по освяченні. До голосів старших долучувались голоси дітей, що збуджувало в тих чужинців великий подив¹⁴.

На спів дітей в Україні Павло звертає пильну увагу. У Сирії чогось подібного не було, не було і в інших країнах Сходу так спопуляризованого співу серед дітей, як в Україні. Архидиякон спостеріг, що в навечеріє

¹⁰ «And the finest in their estimation is the low, rough, broad voice, which it is far from being pleasant to hear» (*The travels*, т. 1, с. 324).

¹¹ «As with as their gross tones are found fount with, so by them our high intonation is deemed vicious» (там само, т. 1, с. 324).

¹² «And they laugh at the Cossacks and reproach them for their music, telling them that theirs is the music of the Franks and Poles» (там само).

¹³ Див. там само, т. 1, с. 186. Загалом сирійці нарікають, що всі богослуження були дуже довгі і їх боліли ноги від стояння.

¹⁴ «But nothing surprised us so much as the sweet voices of the little boys, as they sang in company with the men, with all their heart and might» (там само, т. 1, с. 166). Тодилось би тут додати, що Павло звернув увагу на велику кількість дітей по всіх українських містах і селищах: «They are more numerous than the blades of grass» (там само, т. 1, с. 164).

великих свят діти-сироти ходять ввечері від хати до хати, співаючи пісні на честь Божої Матері «чарівними голосами, що проймають серце»¹⁵. Їхню пісню чути було далеко в місцевості. За неї одержували вони милостиню грошима, хлібом тощо¹⁶. Діти співали теж у процесіях, які влаштовувано в містах для зустрічі патріярха. Церковного співу вчили в Україні від дитинства.

Найбільше враження винесли наші подорожні із київського Вознесенського монастиря, в якому співали черниці. Павло при цьому стверджує, що ці жінки співали краще від мужчин: «Монахині співали молитви милим напівом і ніжними голосами, що розривали серце й витискали сльози. То був спів, що торкав душу»¹⁷.

У Московщині Павло спостеріг, що там було багато співів з України, Московський патріярх і цар любили спів наших дітей, яких цар «привез много із страны ляхов». Спів українських дітей був там усе на першому місці¹⁸.

Ще на одну прикмету церковного співу звернув архидиякон Павло увагу, а саме що в співі в Україні брали участь усі присутні в церкві¹⁹. Всенародний спів у церкві, в якому беруть участь всі присутні, завжди був прикрасою наших богослужень. З гордістю можемо читати таку замітку чужинця у XVII столітті, бо ця прикмета нашого українського церковного співу є дуже давня та задержалась і до сьогодні. У латинській церкві йдуть великі змагання за всенародний спів і всенародну участь у богослужіннях, але досі з малим успіхом у багатьох місцях. Павло зазначає, що подекуди той спів був у супроводі органів²⁰.

При цьому нагадуються з гіркою усмішкою слова, написані якимсь закукуріченим русотяпом у т. зв. «Діяніях Собору у Львові 1946 р.», коли то нашу Українську Католицьку Церкву в Західній Україні «приєднували» до Московського патріярхату. Він пише: «Адже тільки на православній Україні віками плекали культуру церковного співу. У нас латинські впливи забили церковний різноголосний, гармонійний — „партесний

¹⁵ «In a delightful tune that goes to the heart» (*The travels*, т. 1, с. 165, 167).

¹⁶ Там само, т. 1, с. 178–179.

¹⁷ «Presently they commenced singing and chaunting, with a sweet voice and tune which affected the heart and drew tears from the eyes: it was a soothing searching melody, greatly to be admired above the chaunting of men. There was a softness in their intonation quite new to us; and we particularly delighted with the voices of the young girls, both great and small» (там само, с. 216).

¹⁸ А. Голосов. *Церковная жизнь*, с. 163.

¹⁹ «You might see them, from the beginning of the service to the end, standing like rocks, without motion... whilst, all sang with one voice; even the little children joining in the chaunt» (*The travels*, т. 1, с. 164).

²⁰ Подекуди в церквах були окремі високо вбудовані «хори» з органами для співаків: «The place of the organ, where the singers stand, is very high, and admirably inclosed with a balustrade» (там само, с. 250).

спів». Наш спів, як на заході, унісонно-одноголосний, що вимагає супроводу органу. Правда, на цьому ґрунті церковного співу, ми давно вже почали єднання — і це також вело нас до нинішнього Собору, до єднання у вірі і Церкві».

Ніщо не єдило нас у церковному співі ані в музиці із Московщиною. Те «єднання» ставалось хіба в той спосіб, що на загарбаних здобутках нашої культури Москва плекала свою власну, дуже часто нашими руками, з якою ішла потім на підбій душ на наші землі. Що це факт, а не ніяка «пропаганда», переконують свідчення скромного і безстороннього очевидця XVII століття — Павла з Алеппо.

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ГРЕЦЬКОГО СПІВУ У МОСКВІ В СЕРЕДИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Зацікавлення грецьким співом (*напівом* за українською термінологією, *розспівом* — за російською) розпочалося у Москві на початку другої половини XVII ст. і тісно пов'язано з Україною. Диякон Мелетій, грек, який чи не найбільше спричинився до поширення грецького співу у Москві і постійно навчав грецького співу росіян, мабуть, деякий час перебував в Україні, бо, як йдеться в документах, навчав також і партесного співу (див. документ за описом Н. Бантиш-Каменського під 1658 роком). Грецький напів в Україні був відомий ще з XVI ст. і наприкінці цього століття його переведено на лінійний запис. Цей грецький напів за українськими і білоруськими нотолінійними Ірмолоями був новітнім стильовим явищем, відомим під назвою калофонного співу, і в українсько-білоруській церковній монодії вирізняється витонченою музичною формою, віртуозним блиском та наповненням мелізматичними елементами¹.

¹ Див.: Г. Васильченко-Михно. Херувимская песнь: о преемственности греко-византийской традиции (опыт компаративного анализа) // *Вопросы анализа вокальной музыки. Тематический сборник научных трудов* / ред. В. Москаленко. Киев 1991, с. 49–66; Г. Васильченко-Михно. Як співали на Афоні (до питання про походження грецького розспіву) // *З історії української музичної культури: Тематичний збірник наукових праць* / Київська консерваторія ім. П. І. Чайковського. Київ 1991, с. 25–36; О. Цалай-Якименко. Перекладна півча література XVI–XVII століть в Україні та її музично-віршова форма // *Записки НТШ*, т. 226: Праці Музикознавчої комісії. Львів 1993, с. 11–40; О. Цалай-Якименко, Ю. Ясиновський. Греко-византийська гимнографія в контексті української культури XVI–XVIII ст. // *Другий Міжнародний конгрес українців: Історіографія українознавства, етнологія, культура: Доповіді і повідомлення*. Львів 1994, с. 163–166; Y. Yasinovskiy. The Repertoire of the Greek Chant in the Ukrainian Hymnographical Anthology *Heirmologion* // *X Musica Antiqua Europae Orientalis*, т. 1: *Acta Scientifica*. Bydgoszcz 1994, с. 375–380; А. Цалай-Якименко, Ю. Ясиновський. Греко-византийская гимнографія в контексте украинской певческой культуры XVI–XVII вв. // *Славяне и их соседи: Греческий и славянский мир в средние века и раннее новое время*. Москва 1996, с. 169–173; Y. Yasinovskiy. Greek Chants in the Ukrainian Hymnographical Anthology *Heirmologion* // *Byzantium: Identity, Image, Influence* / XIX International Congress of Byzantine Studies. Copenhagen 1996, № 633; Ю. Ясиновський. Грецькі тексти в українській сакральній монодії // *Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність*, т. 5: **ПРОСФΩΝΗΜΑ: Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича**. Львів 1998, с. 715–726; Ю. Ясиновський. Репертуар грецьких напівів в українських нотних Ірмолоях // *Українське музикознавство*, вип. 28. Київ 1998, с. 107–117; Ю. Ясиновський. Репертуар греческого напева в українських певческих сборниках // *Гимнология: Ученые записки Научного центра русской церковной музыки имени протоиерея Дмитрия Разумовского*, вип. 1, кн. 1. Москва 2000, с. 356–366.